

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عقل

درس‌گفتارهایی از: مسعود بسیطی

در دوره‌ی «عقل»، با عقل به عنوان ابزاری مطمئن و ضمانت شده در هدایت و سعادت‌مندیِ آدمیان آشنا می‌شویم؛ جایگاهش را نزد خداوند متعال بیان می‌کنیم؛ و ساز و کار افزایش و کاهش آن را بررسی می‌کنیم. این مبحث، در پنج گفتار و طی پنج هفته‌ی متوالی ارائه می‌گردد.

درس دوم: ماهیت، جایگاه و ویژگی‌های عقل

در جلسه‌ی گذشته به این موضوع پرداختیم که سرنوشت آدمی در گرو انتخاب‌های اوست؛ لذا وجود ابزاری مطمئن برای تشخیص درست از غلط و در نتیجه، انتخاب صحیح ضروری می‌نماید. گفتیم خداوند متعال چنین ابزاری را به انسان‌ها عطا فرموده است. در مکتب تربیتی اهل بیت علیهم السلام، نام این ابزار تشخیص که خوب را از بد؛ درست را از نادرست؛ و حق را از باطل تشخیص می‌دهد، «عقل» است. در این جلسه با ماهیت، جایگاه و ویژگی‌های این ابزار، بیشتر آشنا می‌شویم:

عقل، نور است:

همان‌طور که در جلسه‌ی گذشته اشاره شد، عقل، ابزار تشخیص درست از نادرست؛ و راه از بیراهه است. در واقع، عقل، مانند **نورافکنی** است که تاریکی‌ها را از بین می‌برد^۱ و باعث می‌شود آدمی، راه را از بیراهه تشخیص دهد.

تصور کنید در یک مسیر کوهستانی تاریک با پرتگاه‌های خطرناک، در حال حرکت هستید. هیچ نوری حتی نور ماه نیست. در مسیرتان، هم راه وجود دارد و هم بیراهه‌هایی که معلوم نیست به کجا می‌رسند. حرکت در چنین مسیر تاریکی می‌تواند به قیمت جان‌تان تمام شود. اما اگر یک چراغ پر نور داشته باشید که لااقل تا چندین قدم جلوتر را برای‌تان روشن کند، می‌توانید قدم‌های‌تان را مطمئن‌تر و ایمن‌تر بردارید. هر قدر این چراغ، پرنورتر باشد و مسیر بیشتری را روشن کند راه رفتن شما کم‌خطرتر خواهد شد.

عقل هم مانند یک نورافکن است که راه و بیراهه زندگی را برای آدمی روشن می‌کند. این ابزار، بدین منظور در اختیار آدمی قرار گرفته که با استمداد از آن، راه درست را از بیراهه **تشخیص** دهد و خویشتن را از افتادن در پرتگاه شقاوت در امان بدارد.

^۱ رسول خاتم می‌فرماید: "مَثَلُ الْعَقْلِ فِي الْقَلْبِ كَمَثَلِ السَّرَّاجِ فِي وَسْطِ الْبَيْتِ" یعنی: عقل در قلب انسان، مانند چراغ است که در وسط خانه افروخته باشند: بحارالانوار، ج ۱، ص ۹۹.

در مکتب تربیتی اهل بیت علیهم السلام، جنس عقل، نور، و جایگاهش در **قلب** (= روح) آدمی است. رسول خاتم می‌فرماید:

"عقل، نوری است در قلب، که با آن، بین حق و باطل تفاوت گذاشته می‌شود."^۲

عقل، حجت خدا و مصون از خطاست:

این نعمت تشخیص دهنده، آنچنان ارزشمند و حیاتی است که حتی **تشخیص** صدق گفتار پیامبران و فرستادگان الهی بر عهده ی اوست.^۳

در مکتب تربیتی اهل بیت علیهم السلام، عقل، پیامبر درونی ما معرفی شده است. امام کاظم - هفتمین جانشین و هدایتگر پس از رسول خاتم - می‌فرماید:

"خداوند برای مردم دو حجت دارد: یکی بیرونی است و دیگری درونی. حجت بیرونی،

فرستادگان، پیامبران و امامان علیهم السلام هستند و حجت درونی، عقل است."^۴

عقل، از چنان جایگاهی برخوردار است که خداوند آن را حجت میان خود و خلقش قرار داده است. امام صادق - ششمین جانشین و هدایتگر پس از رسول خاتم - می‌فرماید:

"حجت میان مردمان و خداوند عقل است."^۵

امام کاظم علیه السلام می‌فرماید:

"همانا خدای متعال به واسطه عقل حجت را برای مردم تمام کرده است."^۶

بنابراین، **عقل**، یگانه حجت خدا بر خلق است که سایر حجت‌ها - حتی پیامبران الهی - به تایید آن (**عقل**) حجت محسوب می‌شوند.

آنچه بر مخلوق، حجت می‌شود، باید از خطا و اشتباه مصون باشد تا آدمی توسط آن به گمراهی و خطا کشیده نشود و به عبارتی، حجت بر وی تمام شود. بنابراین، «**عقل**»، ابزاری مصون از اشتباه است.

عقل، وسیله‌ی پرستش خداست:

در مکتب تربیتی اهل بیت علیهم السلام، آن پرستش و عبادتی نزد خدای متعال مقبول و ارزشمند است که از روی عقل باشد. در این مکتب، عملی که ناشی از عقل نباشد، فاقد ارزش است و پاداشی ندارد. یعنی عقل،

^۲- "العقل نور فی القلب یقرقُ به بین الحقِّ و الباطل": ارشاد القلوب، ج ۱، ص ۱۹۸.

^۳- امام هادی علیه السلام می‌فرماید: "العقل یعرفُ به الصادقُ علی الله فیصدقه و الکاذبُ علی الله فیکذبه" یعنی: عقل است که صادق از طرف خدا را می‌شناسد و او را تصدیق می‌کند؛ و دروغ گوی از طرف خدا را هم می‌شناسد و او را تکذیب می‌نماید: اصول کافی، ج ۱، ص ۲۵.

^۴- "ان لله علی الناس حجتین: حجه ظاهر و حجه باطنه فاما الظاهر فالرسل و الانبياء و الائمه علیهم السلام و اما الباطنه فالعقول": تحف العقول، ص ۲۸۵

^۵- "الحجة فیما بین العباد و بین الله العقل": اصول کافی، ج ۱، ص ۲۵.

^۶- "إن الله تبارک و تعالی اکمل للناس الحجج بالعقول": اصول کافی، ج ۱، ص ۱۳.

وسيله‌ی پرستش خدا و به دست آوردن رضایت خداست. از این رو امام صادق علیه السلام در پاسخ به کسی که پرسید «عقل چیست؟» می‌فرماید:

"عقل، چیزی است که به وسیله‌ی آن خدا پرستش شود و بهشت به دست آید." ^۷
در مکتب تربیتی اهل بیت علیهم السلام

- "کسی که عقل ندارد، دین ندارد." ^۸
- پاداش و عقابِ بندگان، به میزان عقل آنهاست. ^۹
- بهشت، جایگاه عاقلان است. ^{۱۰}
- آنچه ایمان را به کفر تبدیل می‌کند، کمی عقل است. ^{۱۱}

به یاد داشته باشیم هر گاه در حال عمل به تشخیص عقل هستیم، در واقع در حال عبودیت و پرستش خدای رحمان هستیم.

عقل، عقال کننده و مهار کننده‌ی نفس و جهل است:

اصل عقل، بند کردن و باز ایستادن است. از همین رو عرب به آنچه برای مهار کردن شتر استفاده می‌کند، «عقال» می‌گوید. ^{۱۲} در واقع، عقال، پایبندی است برای شتر تا صاحبش بتواند در مواقع لزوم با استفاده از آن، او را مهار کند. کار عقل هم مهار نفس است. پیامبر خاتم می‌فرماید:

"عقل، بازدارنده از جهل و نادانی است و نفس انسان، مثل خبیث‌ترین جنبندها است که اگر مهار نشود، بیراهه می‌رود." ^{۱۳}

^۷ - "مَا الْعَقْلُ قَالَ مَا عُيِدَ بِهِ الرَّحْمَنُ وَ اِكْتَسِبَ بِهِ الْجَنَانُ": اصول کافی، ج ۱، ص ۱۱.

^۸ - رسول خاتم می‌فرماید: "لَادِينَ لِمَنْ لَاعَقَلَ لَهُ": مستدرک الوسائل، ج ۱۱، ص ۲۰۸.

^۹ - امام صادق علیه السلام می‌فرماید: "إِنَّ التَّوَابَ عَلَى قَدْرِ الْعَقْلِ" یعنی: همانا ثواب [کارها] به اندازه عقل (آدمی) است؛ وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۴۰؛ امام باقر علیه السلام می‌فرماید: "انما يداق الله العباد في الحساب يوم القيامة على قدر ما اتاهم من العقول في الدنيا" یعنی: خداوند در روز قیامت نسبت به حساب بندگان به اندازه عقلی که در دنیا به آنها داده است باریک بینی می‌کند؛ اصول کافی، ج ۱، ص ۱۱؛ و می‌فرماید: "أوحى الله إلى موسى على نبينا و اله و عليه السلام آتَا أُوْأَخِذُ عِبَادِي عَلَى قَدْرِ مَا اعْطَيْتُمْ مِنَ الْعَقْلِ" یعنی: خداوند به موسی علیه السلام وحی کرد که من بندگانم را به اندازه آن چه از عقل به آنها عطا کردم، مؤاخذه می‌کنم؛ وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۴۱.

^{۱۰} - "من كان عاقلاً كان له دين و من كان له دين دخل الجنة" یعنی: کسی که عقل دارد، دین دارد و کسی که دین دارد وارد بهشت می‌شود؛ اصول کافی، ج ۱، ص ۱۱؛ همچنین بنگرید به پاورقی شماره ۱۱.

^{۱۱} - امام صادق علیه السلام می‌فرماید: "ليس بين الايمان و الكفر الا قلة العقل" یعنی: (فاصله‌ای) بین ایمان و کفر نیست مگر کمی عقل؛ اصول کافی، ج ۱، ص ۲۸.

^{۱۲} - اصل عقل، بند کردن و باز ایستادن است، مثل: "عقل البعير بالعقال" یعنی: بستن شتر با پایبند؛ مفردات راغب، ج ۱، ص ۵۷۸.

^{۱۳} - "إنَّ الْعَقْلَ عِقَالَ مِنَ الْجَهْلِ وَ النَّفْسُ مِثْلُ أَحْبَثِ الدَّوَابِّ، فَإِنْ لَمْ تُعَقَلْ حَارَتْ": بحارالانوار، ج ۱، ص ۱۱۷.

بنابراین، آدمی می‌تواند با استمداد از عقل، نفس خود را مهار کند و در مقابل جهالت‌ها و عصیان در برابر خالق، ترمز کند.

عقل، برترین و محبوب‌ترین مخلوق خداوند است:

رسول خاتم می‌فرماید:

"خداوند چیزی را با فضیلت تر از عقل، میان بندگانش تقسیم نکرده است."^{۱۴}

و امام باقر - پنجمین جانشین و هدایتگر پس از رسول خاتم - می‌فرماید:

"به عزت و جلالم سوگند! هیچ مخلوقی را نیافریدم که نزد من محبوب‌تر از تو (عقل) باشد."^{۱۵}

«عقل» و «اختیار»:

با وجود همه ی آنچه در شناخت و شرافت «عقل» گفتیم، توجه به این نکته ضروری است که: انسان، «فاعل مختار» است! عقل، ابزاری است که خوب را از بد و درست را از غلط تشخیص می‌دهد؛ اما در نهایت، این آدمی است که با «اختیار» خود می‌تواند انتخاب کند به تشخیص عقل، احترام بگذارد و راه درست را برگزیند؛ و یا به آنچه عقل توصیه می‌کند، پشت کند و قدم در بیراهه گذارد.

بنابراین، ابزار عقل وقتی به خروجی مثمر ثمر منجر خواهد شد که آدمی با اختیار خود، به تشخیص عقل عمل کند.

به عنوان نمونه، تمام پزشکان با مضرات سیگار و تاثیرات مخرب آن بر بدن آدمی به خوبی آشنا هستند. تشخیص عقل در استفاده از چیزی مثل سیگار که به بدن آسیب جدی وارد می‌کند، چیست؟ حال، بگوئید چند پزشک سیگاری می‌شناسید؟! آیا جز این است که پزشکان سیگاری به مضرات سیگار واقف‌اند و عقل‌شان ضرر رساندن به بدن را نادرست می‌شمارد؛ اما آنها با اختیار خود سیگار کشیدن را انتخاب کرده‌اند؟

و یا مثالی رایج‌تر! کدامیک از ما به مضرات نوشابه آگاه نیستیم؟ آیا عقل، خوردن چیزی را که به بدن آسیب می‌رساند تایید می‌کند؟ البته که نه. اما چند نفر از ما نوشابه مصرف نمی‌کند؟

گاهی نتیجه‌ی گوش نسپردن به عقل، به آسیب مالی منجر می‌شود (مانند سرمایه گذاری بدون مشورت و مطالعه کافی)؛ و گاهی لطمات جانی به همراه می‌آورد (مانند مصرف سیگار یا مواد غذایی مضر). اما گاه، از این هم فراتر رفته، به روح آدمی آسیب وارد می‌کند. مثلاً عقل، تشخیص می‌دهد که دروغ گفتن ناپسند است، اما ما با اختیار خود، دروغ می‌گوییم. یا آنکه عقل، بی احترامی، بد دهنی، خیانت در امانت، بدگمانی، تهمت، غیبت، بگو مگوهای

^{۱۴}- رسول اکرم می‌فرماید: "مَا قَسَمَ اللَّهُ لِيَلْعَابَ شَيْئًا أَفْضَلَ مِنْ الْعَقْلِ": خداوند چیزی را با فضیلت تر از عقل، میان بندگانش تقسیم نکرده است: اصول کافی، ج ۱، ص ۱۲.

^{۱۵}- امام باقر علیه السلام می‌فرماید خداوند پس از آنکه عقل را آفرید، فرمود: "وَ عَزَّتِي وَ جَلَالِي مَا خَلَقْتُ خَلْقًا هُوَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْكَ": اصول کافی، ج ۱، ص ۱۲.

بی نتیجه، ... را ناشایست تشخیص می‌دهد، اما ما اختیاراً آنها را انتخاب می‌کنیم. در چنین مواردی روح خود را دچار آسیب جدی نموده‌ایم.

بنابراین، درست است که عقل، ابزار قدرتمندی برای تشخیص است؛ اما در نهایت این ما هستیم که با استفاده از قدرت اختیار، تصمیم می‌گیریم به تشخیص عقل عمل کنیم یا خیر؛ و به تبع آن به خوشبختی و موفقیت دست یابیم یا به پریشانی و پشیمانی برسیم.

تمرین عملی:

تلاش کنیم به کار بستن عقل را تمرین کنیم و منشأ انتخاب های خود را عقل قرار دهیم.

همانطور که در متن درس توضیح داده شد، بسیاری از کارها و انتخاب های ما از روی عقل نیست و چون به ندرت از عقل استفاده می‌کنیم، به این کار عادت نداریم.

در این تمرین تلاش می‌کنیم پیش از انجام هر کاری - حتی کارهای ساده، مانند زنگ زدن به یک دوست - از عقل کمک بگیریم و با آن، خوب و بد بودن آن کار را محک بزنیم. سپس به تشخیص عقل احترام بگذاریم، به راهکارهای خوب عمل کنیم و از رفتارهای بد پرهیز نماییم.

این تمرین، دو دستاورد عالی دارد. نخست اینکه: می‌فهمیم پیش از این، چه حجم از کارهای روزمره‌ی خود را، از روی عادت یا هر دلیل غیر عقلانی دیگری انجام می‌داده‌ایم؛ و دوم اینکه: با انتخاب های درست و عاقلانه، به موفقیت و سعادت نزدیک خواهیم شد و از پشیمانی و سرزنش دور خواهیم ماند.